

Van Wad tot Woud: nieuws uit de Friese natuur

Merel Zweemer

Ook deze zomer zijn er weer veel bijzondere waarnemingen gedaan, waarbij er nieuwe stippen op de verspreidingskaarten zijn gezet! In deze rubriek stel ik u op de hoogte van de laatste nieuwtjes op het gebied van de natuur in Fryslân. Enkele van de meest opmerkelijke natuurwaarnemingen worden hieronder beschreven. Met bijdragen van onder andere Valentijn van Bergen, Carl Zuhorn en Peter de Boer (Sovon), Peter de Boer (FaunaX), Meino Zondervan en Gertie Papenburg. Heeft u een mooie Friese ontdekking gedaan waarvan u anderen op de hoogte wilt stellen of wilt u een oproep tot medewerking voor een leuk natuuronderzoek plaatsen? Stuur uw waarnemingen of mededelingen dan door naar mzweemer@gmail.com.

Grote modderkruiper hoog en droog

De Grote modderkruiper (*Misgurnus fossilis*) komt doorgaans voor in de modderlaag van zoet water op de grens van zand en veen. Het is een zeldzame verschijning in Fryslân; op Waarneming.nl worden er ongeveer twee per jaar ingevoerd. Op 31 mei van dit jaar werd er een wel heel bijzondere melding van deze soort gedaan. Valentijn van Bergen, roofvogelonderzoeker, trof de vis als prooi aan op een buizerdhorst met jongen van enkele dagen oud. De kop van de vis was verdwenen (figuur 1). Hoe kan deze vissoort daar terecht gekomen zijn? De Buizerd moet hem gezien hebben, wat betekent dat de modderkruiper aan het wateroppervlak moet zijn geweest. Omdat de Grote modderkruiper vooral actief wordt bij luchtdrukschommelingen, heet deze in de volksmond ook wel weeraal. En die schommelingen



Figuur 1. Grote modderkruiper, Gorredijk 31 mei 2016 (foto Valentijn van Bergen).

waren er, toen op 30 mei vanuit het oosten zware buien over Zuid-Nederland trokken. In de omgeving van Gorredijk bleef het vrijwel droog. Maar in Leeuwarden daalde de luchtdruk van 1014,4 hPa op 28 mei naar 1006,8 hPa op 30 mei om een dag later weer te stijgen naar 1009,6 hPa. Echt weeralenweer!

Nieuwe broedvogel voor Vlieland

De Vliehors is een uitgestrekt natuurgebied van ongeveer 24 km² aan de westkant van Vlieland dat voor een groot deel in gebruik is als militair oefenterrein door de Koninklijke Luchtmacht. Het is doordeweeks afgesloten voor publiek, omdat dit het enige West-Europese oefenterrein is waar die Luchtmacht en de NAVO-partners mogen oefenen met munitie en explosieve ladingen. De laatste jaren wordt Staatsbosbeheer door het Ministerie van Defensie "ingehuurd" om in de weekenden toezicht te houden op de kolonies meeuwen en strandbroeders, zoals sterntjes en plevieren, maar ook op het publiek dat hier recreëert. Tijdens deze toezichthoudende taken komen de beheerders natuurlijk ook allerlei vogels van andere pluimage tegen. De Vliehors en het Posthuiswad zijn in de driehoek Vlieland – Griend – Richel de belangrijkste gebieden voor steltlopers om met hoogwater op een hoogwatervluchtplaats (hvp) te verblijven. Waar veel steltlopers zijn, zijn ook predatoren aanwezig. Op Vlieland zijn dat voornamelijk Slechtvalk (*Falco peregrinus*) en Velduil (*Asio flammeus*). In het winterhalfjaar ligt het seizoenmaximum van de Slechtvalk zo rond de vijf tot acht vogels in het gebied Vliehors – Kroonspolders – Posthuiswad. De laatste jaren worden er steeds vaker overzomerende Slechtvalken gezien op de Vliehors. In 1999 was er al eens een territoriaal paartje gezien met een overduidelijke binding met de Vliehors. Prooioverdrachten en alarmerende vogels waren toen de tekenen dat de valken er wellicht bezig waren met een broedpoging, maar dit is verder niet aangetoond.

Begin juni 2016 werd op de Vliehors een foto gemaakt van een nest met drie roestbruine eieren. Boswachter Carl Zuhorn identificeerde het nest als zijnde van een Slechtvalk. Peter de Boer van SOVON bevestigde zijn vermoedens en Vlieland was een broedvogelsoort rijker! Het paartje was rond 10 mei begonnen met broeden, een taak voor het vrouwtje,



Figuur 2. Slechtvalk jong, Rottumeroog voorjaar 2015 (foto Doortje Dallmeijer).

waarbij het mannetje prooien aanvoerde. Bij een controle op 10 juni lag er in het nest één kuiken van één tot twee dagen oud en waren er nog twee eieren aanwezig. Bij een latere controle zou blijken dat de twee eieren niet bevrucht waren. Tijdens deze controles bleek ook dat het vrouwtje geringd was. Na wat gepuzzel bleek dat zij op 21 mei 2010 geboren was op Trischen, een Duits Waddeneiland, ook uit een grondnest. Onder natuurlijke omstandigheden verkiezen Slechtvalken dit boven een kast of een richel. In Nederland broeden tegenwoordig zo'n 150 paar Slechtvalken. De meeste vogels broeden in stedelijk gebied in kasten of op richels van hoge kantoorgebouwen of in hoogspanningsmasten. Een klein deel broedt in het Waddengebied en in de zuidwestelijke delta, voornamelijk op de grond. Tijdens de controles werden ook prooien verzameld. Opvallend was dat de valken vooral Spreeuwen, postduiven en steltlopers aten. Verrassend was dat in een dergelijk steltloperrijk gebied als de Vliehors ook postduif op het menu stond. Op 1 juli 2016 is de jonge Slechtvalk (een vrouwtje) geringd en op 18 juli is ze uitgevlogen.

Bijzonder insectennieuws

Op 19 augustus dit jaar dook in de tuin van Peter de Boer in Hoornsterzwaag een bijzonder vliegje op. Het ging om een Sprinkhaanvlieg (*Stomorhina lunata*) en het was de eerste voor het Friese vasteland. Dit dier is pas in 1990 voor het eerst in Nederland vastgesteld en bleef jarenlang erg zeldzaam. In 2013 werd de vlieg op Ameland en Vlieland gefotografeerd en in 2014 werd er een recordaantal van maar liefst 48 waarnemingen gedaan, alle in de zuidelijke helft van ons land. De waarnemingen in Fryslân bleven beperkt tot de twee van de Waddeneilanden, tot deze zomer dan. Want na de waarneming uit Hoornsterzwaag zijn er plots nogmaals op Vlieland en voor het eerst op Terschelling waarnemingen gedaan. Ook is het vliegje op het Friese vasteland bij Appelscha, Heerenveen en

Sneek gezien. Dit vliegje is om meerdere redenen bijzonder. Het is een kleine bromvlieg met opvallende streping op de ogen, een puntig snuitje en grijs bestoven lengtestrepen op het borststuk. Door de oranje vlekken op het achterlijf wordt het mannetje weleens aangezien voor een zweefvlieg, bijvoorbeeld een Snuitzweefvlieg (*Rhingia campestris*). Het vrouwtje heeft grijzige achterlijfvlekken en duidelijk gescheiden ogen. De vlieg leeft vooral in (half) woestijnen in Zuid-Europa en Afrika. De larven van de Sprinkhaanvlieg leven in de eipakketten van een aantal Afrikaanse treksprinkhaansoorten. Dat laatste impliceert dat deze soort niet uit Europa komt. Het is onbekend of deze soort jaarlijks vanuit Afrika (of Zuid-Europa) hier naartoe vliegt of zich in Nederland voortplant. Vóór voortplanting spreekt het voorkomen van meerdere exemplaren op één locatie, hun verse uiterlijk en het aandeel mannetjes (voor zover de sekse gedetermineerd is, bestaat meer dan de helft van het aantal exemplaren uit mannetjes). Van een trekkende soort zou juist worden verwacht dat de bevruchte vrouwtjes grote afstanden afleggen om nieuw geschikt leefgebied (haarden van treksprinkhanen) te koloniseren. Onduidelijk is vooral of er in Nederland wel geschikte voortplantingsplaatsen zijn. De Europese treksprinkhaan (*Locusta migratoria*) kwam vroeger verspreid door heel Nederland en België voor, maar is nu verdwenen uit West-Europa. De soort wordt wel regelmatig in de natuur aangetroffen, maar dan gaat het om sprinkhanen die als reptielenvoer gekweekt en ontsnapt of losgelaten zijn. Ook de Egyptische treksprinkhaan (*Anacridium aegypticum*) wordt wel in ons land waargenomen; daarbij gaat het om exemplaren die met groenten, fruit of planten zijn aangevoerd. Van geen van beide sprinkhaansoorten is voortplanting in de natuur te verwachten. Het is niet uit te sluiten dat een andere sprinkhaansoort in Nederland als gastheer dient, al zijn de locaties waar de vliegen in Nederland zijn waargenomen over het algemeen geen bijzonder sprinkhanenrijke plekken.

Peter de Boer ontdekte deze zomer ook een zeer zeldzame zweefvliegsoort in zijn tuin in Hoornsterzwaag. Het betrof de Friese bijvlieg



Figuur 3. Friese bijvlieg man, Meeden (Gr) 17 oktober 2015 (foto Sander Bot).

(*Eristalis anthophorina*) die in ons land een vrij noordelijke verspreiding heeft met waarnemingen uit hoofdzakelijk Drenthe, Groningen en Fryslân en één melding uit Overijssel. Wereldwijd gezien is de soort bekend van Europa en Noord-Amerika, maar waar de grenzen van het verspreidingsgebied precies liggen, is niet bekend. De Friese bijvlieg wordt al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw steeds minder waargenomen en eenzelfde achteruitgang wordt vastgesteld in Noord-Duitsland. In Hoornsterzwaag werden meer dan vijf exemplaren foeragerend aangetroffen op vooral Waterlelie (*Nymphaea* sp.) en nauwelijks op andere planten. Slechts een enkel bezoek aan Koninginnekruid (*Eupatorium cannabinum*) en Wolfspoot (*Lycopus europaeus*) werd nog waargenomen. De Friese bijvlieg vloog snel en laag boven het water en viel nauwelijks op, gedrag dat wellicht bijdraagt aan het gebrek aan waarnemingen. Hoewel het goed mogelijk is dat de soort achteruit gaat door onbekende oorzaken, kan het ook zijn dat er onvoldoende kennis is om de Friese bijvlieg te determineren. Om de Nederlandse verspreiding van de soort beter op de kaart te zetten, is het leuk om komende zomer in natuurgebieden en elders eens goed op te letten op activiteit van zweefvliegen op Witte waterlelie (*Nymphaea alba*). Wellicht kunnen we voor deze Fryske soort wat extra stippen op de kaart toevoegen!

Sikkelsprinkhaan breidt zich uit

De Sikkelsprinkhaan (*Phaneroptera falcata*) is een zuidelijke soort waarvan het zwaartepunt van de populatie in Nederland vooral in Limburg, Noord-Brabant en Gelderland ligt. Daarnaast zijn er nog vrij veel waarnemingen uit Utrecht en de duinenrij van de beide Hollandse provincies bekend. Van de soort is bekend dat deze zich uitbreidt naar het noorden,

maar meldingen van boven de lijn Zwolle-Alkmaar komen slechts sporadisch voor. In Fryslân dateert de eerste waarneming van deze sprinkhaan uit 2007 in Blesdijke via het EIS-archief. In 2008 werd de soort op Terschelling vastgesteld. In 2012 werd de Sikkelsprinkhaan ook op de Delleboersteheide waargenomen. Pas vorig jaar is de soort op Vlieland vastgesteld en in augustus van dit jaar ook op Ameland (figuur 4). Is deze sprinkhaan nu echt zo zeldzaam? Ja en nee. De Sikkelsprinkhaan leeft in droge biotopen zoals heide, wegbermen en drogere grasvelden. In onze waterrijke provincie zullen die specifieke biotopen wellicht minder voorkomen dan in bijvoorbeeld Limburg. Ook is deze soort op geluid niet te determineren. Daarvoor is een batdetector nodig en dat sluit al direct een heleboel waarnemers uit. De soort is echter op zicht wel goed te herkennen, onder andere aan de grasgroene vleugels en opvallende rode ogen. Heel kenmerkend is dat de achtervleugels veel langer zijn dan de voorvleugels en dat de totale lengte van de vleugels bijna twee keer de lichaamslengte bedraagt. Mogelijk wordt er in Fryslân minder actief naar sprinkhanen gekeken, waardoor de soort onder de radar blijft en het verspreidingsgebied niet goed wordt weergegeven. Maar tevens is de soort nog in opkomst, dus wellicht dat we hem over enkele jaren op heel wat meer locaties kunnen aantreffen.

Zilveren maan rukt op

Afgelopen juni is op de Delleboersterheide voor het tweede jaar op rij de zeldzame dagvlinder Zilveren maan (*Boloria selene*) gevonden (figuur 5). Terwijl hij een excursie voor het IVN leidde, trof Meino Zondervan een drietal vlinders aan in het gebied. De Zilveren maan komt nog verspreid over het land voor, maar meestal slechts in kleine aantallen. Het zwaartepunt van de verspreiding ligt in de kop van



Figuur 4. Sikkelsprinkhaan, Ameland 31 augustus 2016 (foto Jelmer Groen).



Figuur 5. Zilveren maan, Delleboersterheide 5 juni 2016 (foto Meino Zondervan).

Overijssel, in Zuidoost-Fryslân en op Terschelling. De soort heeft natte tot vochtige, schrale graslanden en bloemrijke hooi- of rietlanden nodig, waarbij Moerasviooltje (*Viola palustris*) waardplant voor de rupsen is. Door afname van geschikt leefgebied is de vlinder op veel plaatsen reeds verdwenen. Vorig jaar werd de Zilveren maan met grote zekerheid gezien op de Delleboersterheide, maar dat kon niet worden gedocumenteerd. Nu is met zekerheid vastgelegd dat de vlinders zich kunnen handhaven in het gebied. Het gebied is ook interessant voor Noordse witsnuitlibel (*Leucorrhinia rubicunda*) en de Venwitsnuitlibel (*Leucorrhinia dubia*), die tevens op de ochtend van de excursie werden aangetroffen. Hopelijk wordt het gebied op een dusdanige wijze beheerd dat deze bijzondere soorten hier nog lang zullen voorkomen.

Planten

Ook in 2016 zijn er in Fryslân weer een aantal opmerkelijke plantenvondsten gedaan. De mediterrane soorten blijven maar oprukken naar het noorden. Stekelkamgras (*Cynosurus echinatus*) is op twee locaties op Terschelling aangetroffen. De soort is als siergras bij veel mensen (onbewust) bekend uit droogboeketten. Ingeburgerd is hij nog niet, hij geldt als adventief. Een andere zuidelijke soort, in het laatste kwart van de vorige eeuw in Nederland ingeburgerd, is Kleine kattenstaart (*Lythrum hyssopifolia*). Deze zeldzame en slechts sporadisch waargenomen plant werd door Maarten Smit aangetroffen in de Lendevallei. Het betreft na een vondst in Emmen in 2009 de tweede waarneming in Noord-Nederland en de eerste voor Fryslân. Veel zuidelijke plantensoorten worden in stedelijk gebied gevonden, onder andere doordat het stedelijke klimaat meer overeenkomt met het biotoop van veel van deze plantensoorten. Kleine kattenstaart is echter een pioniersoort die voorkomt op open, natte, droogvallende grond en kan juist ook in natuurontwikkelingsprojecten worden verwacht.

Margriet Kampman en Jan van der Meer troffen in Leeuwarden Tef (*Eragrostis tef*) aan als adventieve soort. Wout Holverda van Naturalis bevestigde de waarneming en stuurde hun foto's van herbariumbladen van Friese vondsten door Van der Ploeg uit 1947 en 1961, toen men nog sprak van 'Pothoofdplanten'. Overigens trof genoemd duo ook Knolribzaad (*Chaerophyllum bulbosum*) aan bij het bos van Ypey bij Tytsjerk, een soort van het rivierengebied en daarbuiten zeer zeldzaam. Het is de eerste bevestigde melding voor Fryslân.

In het westen van het land, in het stedelijk milieu, worden het laatste decennium steeds meer fijnstraalsoorten (*Conyza spec.*) aangetroffen. Ook in Fryslân dringen de soorten nu op. Twee vertegenwoordigers van het oorspronkelijk Zuid-Amerikaanse geslacht figureren nu ook hier: Ruige fijnstraal (*C. bilbaoana*) werd door Herke Fokkema in Buitenpost en door Hinko Talsma in Leeuwarden aangetroffen. Gevlamde fijnstraal (*C. bonariensis*) werd in drie kilometerhokken in Sneek aangetroffen door Hinko Talsma, die ook nog een derde soort spotte in Leeuwarden: *C. daveauana*, die nog geen Nederlandse naam heeft. Over deze melding is evenwel het laatste woord nog niet gesproken.

Tijdens de FFF-soortendag werden op verschillende plekken in de Deelen exemplaren aangetroffen van (naar gedacht werd) de Noordelijke waterlelie (*Nymphaea candida*), onder andere door Harry Waltje. Eén kenmerk van deze soort is de kleine, zich niet helemaal ontsluitende bloem. De soort is al uit de jaren negentig bekend in Drenthe en Zuidwest-Fryslân, maar de waarnemingen blijven schaars. Bij nader inzien (na weging van het DNA-gewicht) blijkt het te gaan om de kruising *Nymphaeae alba* x *candida*. Weging van het DNA-gewicht is een maat voor de hoeveelheid DNA per kern. Op deze manier kun je bijvoorbeeld chromosoomaantallen bepalen wat noodzakelijk is voor de soortbepaling.

Tenslotte een typisch Friese soort: Vals muizenoor (*Hieracium peleterianum*). De soort mag dan van noordelijk tot zuidelijk Europa voorkomen, in Nederland was hij tot dit jaar alleen van Terschelling bekend, reden waarom hij vroeger Schellinger havikskruid heette. De soort was vroeger zeldzaam op Terschelling, maar heeft zich de laatste jaren enorm uitgebreid op het eiland. Theo Kiewiet trof hem nu ook op Ameland aan. Zoals het een havikskruid betaamt, is Vals muizenoor slechts met kunst- en vliegwerk te onderscheiden van het gewone Muizenoor. De waarneming werd pas goedgekeurd nadat Ben Zonneveld van Naturalis het DNA-gewicht had bepaald.

Merel Zweemer
De Boorne 15
8939 BS Leeuwarden
mzweemer@googlemail.com